

Câteva reflecții asupra receptării ideilor humboldtiene în opera lui Alexandru Philippide

Eugen MUNTEANU

Key-words: *linguistic change, linguistic theory, Humboldtian legacy*

Pentru a defini sintetic destinul istoric al gândirii lui Wilhelm von Humboldt, profesoara Donatella Di Cesare, una dintre cele mai avizate voci în contemporaneitate în problematica moștenirii humboldtiene, a găsit o formulă fericită: *Scheitern als Erfolg. Über ein unzeitgemäßes Projekt* – „Eșecul ca succes. Despre un proiect aflat în neconcordanță cu timpul” (Humboldt 1998: 11). Este vorba despre faptul incontestabil că, mai degrabă invocat sau citat ca autoritate decât realmente studiat în textele sale, Humboldt este recunoscut ca lingvistul care a operat cea mai importantă schimbare de paradigmă teoretică în istoria reflecțiilor despre limbaj de la Aristotel și până astăzi. Proiectul humboldtian inițial prevedea renunțarea la abordarea deductiv-logicistă tradițională și orientarea către cercetarea inductivă a realității limbilor, prin alcătuirea de studii monografice comparative dedicate, pe de o parte, tuturor limbilor cunoscute (sau cel puțin a cât mai multora dintre ele) și familiilor de limbi și, pe de altă parte, de monografii dedicate, de asemenea în perspectivă comparativă, unor aspecte concrete și particulare cum ar fi pronumele, verbul, diateza, aspectul, numărul etc. (un exemplu în acest sens a oferit el însuși prin extraordinarul studiu dedicat dualului). Dar acest proiect inițial mai schița și dezvoltarea unei teorii lingvistice generale noi, identică cu o hermeneutică istorică a creativității și culturii umane, având în centru limbajul ca expresie originară, plenară și unică a esenței ființei umane. Această a doua componentă centrală a moștenirii humboldtiene a fost total ignorată de posteritatea sa imediată, primele generații de lingviști europeni orientându-se spre studiul empiric al faptelor pe baza principiilor nu întotdeauna adecvate ale pozitivismului evoluționist dominant în secolul al XIX-lea.

Preocupați de elaborarea gramaticilor istorice ale limbilor și familiilor de limbi, de definirea legilor fonetice și a acțiunii acestora în determinarea schimbărilor în limbă, învățații europeni au redus inventarul tematic și conceptual pus la dispoziție de Humboldt, ignorând adesea elementele care s-ar fi putut dovedi fecunde din moștenirea humboldtiană, cum ar fi:

– renunțarea totală la perspectiva logicist-instrumentalistă dominantă în tradiția europeană și conceperea limbajul nu ca „instrument” de reflectare a realității și de comunicare interumană, ci ca esență a naturii umane și cadru unic de manifestare a umanului;

„Philologica Jassyensia”, Anul V, Nr. 1 (9), 2009, p. 63–68

- înțelegerea limbii nu ca un „obiect”, ci ca energie spirituală creatoare, la care participă deopotrivă individul și comunitatea;
- înțelegerea limbii nu ca spațiu de reflecție a gândirii, ci ca organ formator al gândirii (*das bildende Organ des Denkens*);
- caracterul primordial, în raport cu limba, al faptului de a vorbi (*die Rede*) văzut ca o activitate continuă, o forță activă a „ființei interioare” (*das innere Sein*) a omului;
- înțelegerea limbii istorice ca modalitate specific umană de formare și modelare a realității și ca „viziune asupra lumii”, specifică și individuală a fiecărei comunități (*Weltansicht*);
- înțelegerea faptului că evoluția organismului lingvistic nu este determinată cauzal și mecanic de condițiile materiale, ca în lumea materială, ci întotdeauna de o cauză finală, adică de un scop concret al ființei umane vorbitoare sau al comunității căreia îi aparține;
- înțelegerea corectă a dinamicii istorice a relației dintre subiectiv și obiectiv în funcționarea limbii;
- primatul hermeneutic-explicativ acordat „formei interne” (*das innere Sprachform*) în raport cu substanța sau materia. Este acesta un concept central la Humboldt, rău înțeles și interpretat de majoritatea celor care l-au preluat. Eugenio Coseriu arată că prin acest misterios concept Humboldt înțelegea succesiv trei lucruri diferite: 1) referindu-se la limbaj în general, desemnează modalitatea tipică de comprehensiune a realității; 2) cu referire la o limbă istorică oarecare, definește raportul particular al acestei limbi cu realitatea extralingvistică și, mai ales 3) definește principiul formativ intern, unic și irepetabil, care determină specificul fiecărei limbi (Coseriu 1970: 177 ș. u.).

Am inventariat aici succint doar câteva dintre temele de importanță capitală ale humboldtianismului, a căror receptare corectă în posteritatea imediată ar fi putut determina un cu totul alt curs al lingvisticii moderne. Remarc în context cu satisfacție că receptarea defectuoasă și deformarea ideilor humboldtiene originare în știința lingvistică germană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și, implicit, orientarea cercetării spre direcții parțiale sau eronate a fost analizată, între alții, și de G. Ivănescu, în capitolele introductive din gramatica comparată a limbilor indo-europene, lucrare publicată, după cum se știe, ca produs al colaborării cu Th. Simenschy (Simenschy, Ivănescu 1981: 37 ș.u.).

De o recuperare autentică a fundamentelor teoretice humboldtiene originare în ansamblul lor se poate vorbi abia în secolul al XX-lea, prin reprezentanții curentului etichetat în istoriile lingvisticii drept neohumboldtianism (reprezentat, în Germania, de Jost Trier, Gunther Ipsen, Walter Porzig și, mai ales Leo Weisgerber). Mă înscriu însă în rândul celor care sunt de părere că lingvistul care s-a apropiat cel mai mult de recuperarea proiectului humboldtian inițial a fost Eugenio Coseriu. Cei care l-au auzit conferențind sau i-au citit cu atenție scrierile, își amintesc, desigur că, „gigantul de la Tübingen” – dacă îmi este îngăduită această formulă cam idolatră – indica repetat și explicit sursa humboldtiană primară a lingvisticii sale integrale. Este vorba despre opțiuni teoretice majore între care pot fi menționate: înțelegerea energetic-creativă a limbajului uman, primatul acordat vorbirii ca tehnică și creație continuă, înțelegerea tripartită a nivelurilor formei limbii (normă, sistem, tip

lingvistic), stabilirea proporției juste între structură și funcție, între funcționarea limbii și transformarea ei, și mai ales definirea corectă a tipurilor de conținut (desemnare, semnificație, sens), în raport, pe de o parte, cu mecanica internă a funcționării limbii și, pe de altă parte, cu dimensiunile individuală, istorică și universală ale limbajului.

Acesta ar fi, cred, contextul corect, în care ar trebui să ne punem întrebarea implicită cuprinsă în titlul comunicării mele. Voi încerca, în consecință, să formulez câteva răspunsuri la întrebarea dacă și în ce măsură A. Philippide s-a înscris în perspectiva deschisă de Humboldt, receptând, asimilând și, eventual, dezvoltând creator o parte din ideile humboldtiene. În acest scop, am purces la o re-lectură a părților cu caracter teoretic din scrierile lui Philippide (din *Originea românilor*¹, din *Principii de istoria limbii*² și din *Introducere în știința limbii*³), confruntând această lectură cu cunoașterea proaspătă și nuanțată a ideilor humboldtiene, prilejuită de traducerea recentă pe care am dat-o în limba română a operei capitale a „înțeleptului de la Tegel” (Humboldt 2008).

Prima constatare pe care am făcut-o a fost aceea că, deși evocă de câteva ori numele lui Humboldt, Philippide nu citează din opera acestuia niciodată în mod direct, ci prin intermediul altor lingviști germani (G. von der Gabelentz, E. Wechssler și Karl Vossler). Nu ne rămâne, din acest punct de vedere, decât să regretăm faptul că, în acest fel, Philippide se înscrie și el în tradiția proastă de care aminteam mai sus, a „citării” prin intermediar și nu a apelului direct la textele originare. Putem presupune că, date fiind iscusința disociativă remarcabilă și spiritul său critic excepțional, o lectură directă a textelor humboldtiene l-ar fi condus poate pe învățatul ieșean la alte rezultate, către o viziune mai amplă a problematicii centrale a lingvisticii.

O a doua constatare, de data aceasta subiectivă, este aceea că, totuși, un fel de „duh humboldtian” plutește constant deasupra discursului științific al personalității pe care o comemorăm astăzi.

Voi încerca mai întâi să detaliez aceste două prime constatări.

Un prim pas este inventarierea referirilor concrete făcute de Philippide la gândirea lui Humboldt.

a) În cursul universitar *Introducere în știința limbii* (reluat în Philippide 1984: 244), Humboldt este menționat, cu titlul complet al operei sale capitale, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbanes und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, alături de Jacob Grimm și Franz Bopp, ca inițiatori al studiului comparativ al limbilor: „A îmbrățișat un câmp vast, studiind limbile greacă și latină, limbile romanice, limba sanscrită, limba bască (vechea limbă a iberilor), limbile indienilor din America, vechea egipteană, chineza, japoneza, limbile din Indochina, limbile malaice și polinesiece”. Avem deci de a face cu o constatare de bun simț și de ordin general.

b) Câteva pagini mai departe (p. 251), cu privire la problema „aparității formelor gramaticale”, discuție cu adevărat capitală în dezbateră savantă în primele

¹ În Philippide 1928.

² În Philippide 1984; volumul cuprinde *Principii de istoria limbii, Introducere în știința limbii, Fiziologia sunetelor* și un excurs din *Originea românilor*, II.

³ În Philippide 1984.

decenii ale secolului al XIX-lea, Philippide preia din lucrarea lui E. Wechssler, *Giebt es Lautgesetze?*, pe care o folosește de altfel frecvent și din care citează copios, un fragment dintr-o scrisoare a lui Humboldt către Bopp, în care Humboldt se declară de acord cu ideea că formele gramaticale (morfemele) s-au dezvoltat din radicali lexicali. Or, acestei problematici Humboldt i-a dedicat o monografie întregă, intitulată *Die Entstehung der gramatischen Formen*, ca să nu mai vorbim despre nuanțările și precizările din *Despre diversitatea limbilor*.

c) La pagina 254, este citat din nou același Wechssler, care constata că Humboldt a fost primul care a folosit conceptul de *lege* cu referire la fenomenele regulate din limbă, aspect pe care grecii pe care grecii le desemnau prin termenul *αναλογία*.

d) Tot în *Introducere în știința limbii* (Philippide 1984: 261), Humboldt este menționat cu referire la concepția despre limbă ca *Organismus*, în devenirea căruia ar exista două faze: a) o fază de producere a sa, independentă de voința omului și b) o fază de prelucrare prin voința umană (cultivare = *Ausbildung*). Avem aici o idee care ocupă un rol central în concepția lui Philippide, ca și în cea a urmașului său, G. Ivănescu. Este vorba despre considerarea limbii populare și a limbii de cultură ca două ipostaze complementare ale limbii naționale, egal de îndreptățite, diferențiate prin prezența factorului „voință” sau „legiferare” în existența limbii de cultură. În acest context, întâlnim o evaluare corectă a lui Philippide privitoare la modificarea radicală introdusă de Humboldt în viziunea romantică privitoare la involuția limbii de la o fază perfectă, plasată într-un trecut auroral, spre faza modernă, caracterizată de diminuarea forței expresive originare: „Părerea justă a lui W. Von Humboldt a degenerat la urmașii săi în felul acela că organismul limbii a fost pus în timpurile preistorice și a fost identificat cu timpul de înflorire a limbii, iar cultivarea ei a fost pusă în timpurile istorice și a fost identificată cu timpul de decădere a limbii” (ibidem). Într-adevăr, Humboldt se desprinde de viziunea evoluționistă preluată de romantici de la Giambatista Vico. Pentru el cultivarea și rafinarea limbii în epocile de intensă creație culturală departe de a sărăci forța și expresivitatea unei limbi, favorizează actualizarea potențialităților acesteia. La p. 284 a operei citate, Philippide reia această idee, citându-l din nou pe E. Wechssler, care presupune că înțelegerea greșită a ideii lui Humboldt de către urmași se datorează influenței lui Hegel, care ar fi integrat ideea lui Humboldt în sistemul său, deformând-o. Avem aici o afirmație care rămâne de verificat.

Trecem acum la text, reproduș în ediția citată (Philippide 1984), în care specialistul se exprimă în chestiuni generale de teorie a limbii, *Originea românilor*. În volumul al II-lea, *Ce spun limbile română și albaneză*, Iași, 1928, între p. 245-309, în cadrul unei lungi note infrapaginale de peste 50 de pagini Philippide ne oferă o sinteză a concepției sale asupra cauzelor evoluției limbilor și ale schimbărilor lingvistice. În acest context, la p. 256 și urm. este pe larg recenzată, cu ample excerpte, lucrarea *Sprache als Schöpfung und Entwicklung*, Heidelberg, 1905, de Karl Vossler, unul dintre cei mai proeminenți reprezentanți ai neo-humboldtianismului. Sunt receptate și comentate, în felul alambicat propriu stilului lui Philippide, câteva dintre temele complexului ideatic humboldtian, și anume:

- energetismul în înțelegerea limbii („vitalism”);
- poziția centrală a spiritului creator în cunoașterea prin limbă a lumii;

- limba privită ca o creație perpetuă a spiritului unui popor;
- filologia ca studiu și interpretare a produselor culturale ale spiritului uman;
- distincția între limba ca vorbire și limba ca sistem.

Recunoscând în context, în formularea lui Vossler, explicația finalistă dată de Humboldt dinamicii evolutive a limbii, Philippide nu o adoptă, rămânând la punctul de vedere pozitivist al neogramaticilor, care vorbesc de *cauze ale schimbărilor lingvistice*. După cum se știe, bascularea de la explicația cauzalistă către cea finalistă („în limbă, orice inovație se petrece în vederea unui scop”) a fost operată cu succes de Eugenio Coseriu.

Vorbind însă despre o *bază de articulație*, dar și de o *bază psihologică*, Philippide recuperează totuși, într-un mod personal, esența humboldtianismului. Acest lucru a fost remarcat de Gheorghe Ivănescu, în studiul *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, publicat ca introducere la volumul de *Opere alese*, editate împreună cu Carmen-Gabriela Pamfil în 1984: „Faptul că Philippide explică o serie de schimbări ale limbii prin dezvoltarea continuă a gândirii, presupunând că limba se adaptează progresului cunoștințelor și gândirii, îl apropie de W. Von Humboldt și de H. Steinthal. [...] Philippide a ajuns la această concepție nu sub influența directă a lui W. von Humboldt și a lui H. Steinthal, ci indirect, prin G. von der Gabelentz” (p. XVII). În continuarea pasajului citat (p. XIX-XX), Ivănescu este de părere că Philippide ar fi realizat o sinteză originală între cele două tendințe din lingvistica vremii lui, și anume „lingvistica etnopsihologică a lui Humboldt și Steinthal” și „lingvistica asociaționistă” a lui H. Paul și K. Brugmann. Este vorba, mai concret, de o sinteză între ideea centrală a humboldtianismului privitoare la limbă ca expresie a individualității unui popor și preocuparea neogramaticilor de a formula o explicație universal valabilă a schimbărilor din limbă. Gheorghe Ivănescu stabilește de asemenea o apropiere între conceptul de *bază psihologică* al lui Philippide și ideea de sorginte humboldtiană că evoluția continuă a spiritului este „cauza fundamentală de schimbare și structurare a limbii”.

În concluzie, cred că este corect să ne însușim aprecierea lui Ivănescu, potrivit căreia elementul central și deopotrivă cel mai original al concepției lingvistice a lui A. Philippide îl reprezintă teoria despre complementaritatea dintre baza de articulație și baza psihologică; pentru a explica schimbările din limbă la nivelul formei fonetice și, respectiv, al conținuturilor. Prin această opțiune, rămânând totuși în practica sa de lingvist un neogramatic, preocupat mai ales de explicarea sunetelor și a formelor, Philippide a evitat formalismul excesiv care va caracteriza structuralismul secolului al XX-lea.

Bibliografie

- Coseriu 1970: Eugenio Coseriu, *Sprache, Strukturen und Funktionene*, Tübingen, Gunter Harr Verlag.
- Humboldt 2008: Wilhelm von Humboldt, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*. Versiune românească, introducere, notă asupra traducerii, tabel cronologic, bibliografie și indici de Eugen Munteanu, București, Humanitas.
- Humboldt 1998: Wilhelm von Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*,

herausgegeben von Donatella Di Cesare, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich, Ferdinand Schöningh.

Philippide 1928: Alexandru Philippide, *Originea romînilor*, volumul al II-lea, *Ce spun limbile romînă și albaneză*, Iași, Tipografia „Viața Românească”.

Philippide 1984: Alexandru Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, cu un studiu introductiv și comentarii de G. Ivănescu, București, Editura Academiei.

Simenschy, Ivănescu 1981: Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, București, Editura Didactică și Pedagogică.

A Few Reflections on the Reception of Humboldt’s Ideas in A. Philippide’s Work

Although he never quoted from Wilhelm von Humboldt directly, Alexandru Philippide (1859-1933), the great Jassyian linguist, articulated his linguistic conception on a few important ideas of the Humboldtian legacy. Particularly through his theory on the complementarity between the articulatory basis and the psychological one, as essential factors in explaining linguistic changes, Alexandru Philippide managed to avoid the excessive formalism that was predominant in the twentieth-century structuralist orientations.

*Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
România*